

Надія Колошук

ЧАСОПИС “ЗОНА”: ВИЯВ НАРОДНОЇ ПАМ’ЯТІ ПРО РЕПРЕСІЇ ТА ГУЛАГ¹

У статті йдеться про часопис “Зона”, видаваний Всеукраїнським товариством політичних в’язнів і репресованих з 1992 р. в Києві. Здебільшого він публікує спогади, мемуарні свідчення, вірші, а також документи, нариси, публіцистичні й наукові (історичні / літературознавчі тощо) статті, котрі розповідають про життєвий досвід колишніх в’язнів радянського ГУЛАГу, про долі українців – колишніх радянських громадян, репресованих тоталітарним режимом у різні часи радянської історії – від 1917 р. до 1980-х рр.

Ключові слова: часопис “Зона”, політв’язні, наслідки репресій, пам’ять, спогади-свідчення, документальна / нефікційна література.

Nadiya Koloshuk. “Zona” (“The Zone”): Manifesting national memory of political repressions and Gulag

This article deals with the journal “Zona” (“The Zone”) which has been published since 1992 in Kyiv by the Ukrainian League of political prisoners and victims of political repressions. The journal contains reminiscences, memoir evidences, poems as well as documents, essays, journalistic and scientific (historic and literary) articles dedicated to the experience of the former Gulag prisoners and of all those Ukrainians, who were repressed by the totalitarian regime in different periods of Soviet history, that is, from 1917 till 1980.

Key words: journal “Zona”, political prisoners, results of repressions, memory, recollection evidence, documentary literature (non-fiction).

*...сам текст стає текстом
не в результаті процесу його генези,
а як наслідок ефекту сприймання.
Даніель Феррер²*

На контртитулі скромно оформлених, дешевого паперу книжок середнього обсягу (близько 15 ум. друк. арк.) у грубокартонних, а потім м’яких палітурках (із 4-го числа було вибрано новий дизайн, де переважав чорний колір) зазначалося: у червні 1991 р. Державним комітетом України з преси “Зону” зареєстровано як “громадський та літературний часопис Всеукраїнського товариства політичних в’язнів і репресованих”. 1-е та 2-е числа вийшли 1992 року. Упродовж свого більш як півторадесятирічного існування часопис змінювався за дизайном, обсягом, структурою і змістом, складом редакторського колективу і стилем його роботи, однак атрибутами зовнішнього вигляду залишалися герб-тризуб у вінку на контртитулі та логотип назви (друга буква зображує мішень під прицілом) і девіз із поезії В. Стуса на першій сторінці: “Народе мій, до тебе я ще верну. / Як в смерті обернуся до життя / Своїм стражданням і незлим обличчям”.

Очевидно, цей поетичний девіз-провіщення посмертної долі мучеників тоталітарного режиму визначав редакційну стратегію: видані в 1992 – 2008 рр. 24 числа часопису публікують виступи борців за волю й незалежність України, розвідки й спогади про них, а також свідчення жертв радянського тоталітаризму, котрим довелося стражданнями спокутувати всенародну вину безпам’ятства й ренегатства. За словами Івана Дзюби в передмові до видання колективної спілчанської історії Всеукраїнського товариства політичних в’язнів і репресованих (ВУТПВіР) – “і нехай їхнє слово пам’яті кличе до голосу й інших: а є ж кому і що сказати” [5, 9]. *Поки що є.*

¹ За надану для статті інформацію щиро дякую п. Євгенові Кузьменку, п. Олексію Хорунжому, п. Вікторії Цимбал (Київ), п. Данилові Кулиняку (Ірпінь) та п. Іванові Солтану (Луцьк).

² Представник наукової школи “генетичної критики”.

Однак далеко не в повному обсязі ця спадщина доступна широкому колу читачів: усі числа журналу (початково заявлений наклад – 5000 примірників; із контритулу 9-го і наступних випусків цю інформацію прибрали) можна побачити лише у столичних / республіканських бібліотеках. У Волинській обласній науковій бібліотеці імені Олени Пчілки, наприклад, наявні лише деякі з першого десятка: №№ 3, 4, 5, 7, 8 та 9. Окремі примірники зберігаються у Волинській обласній бібліотеці для юнацтва та молоді (як згадала пані бібліограф, кимсь подаровані). В інших бібліотеках Луцька та в районних годі й шукати... (я спробувала). Можливо, в якихось областях ситуація інша. Однак досить і цього, щоби задуматися над долею та наслідками святої справи, котру півтора десятиліття самовіддано вершив часопис “Зона” в особі першого редактора Юрія Хорунжого³ та його добровільних помічників.

З яких причин унікальний своїм змістом журнал так і залишився на маргінесі громадського й культурного життя незалежної України (не кажучи вже про літературу)⁴? Через поведінку редакції, яка не переймалася проблемою розповсюдження свого видання (або не мала можливостей його розповсюджувати), чи через рівень свідомості читацької спільноти? Очевидно, і те, й інше. У Волинській обласній бібліотеці в жодному з наявних бібліотечних реєстрів часопис не значиться – у відповідь на мій запит черговий бібліограф марно шукала цю назву по всіх каталогах. На моє щастя, у відділі періодики пам’ятають, що колись його видавали, і принесли мені перелічені вище примірники плюс... три номери київського російськомовного літературно-критичного журналу “Зоил” (1997, №№ 1-3) – схожі за форматом. Як виявилось, до нового електронного покажчика каталогу *забули* внести те, що зберігається...

До речі, у самому часописі “Зона” жодних відомостей про передплату чи розповсюдження через роздрібну торгівлю не вміщено, указана лише поштова адреса (електронної взагалі немає) для пересилання матеріалів до друку та (до № 15 у 2001 р.) реквізити банківського рахунку для благодійних внесків на видання журналу або для Всеукраїнського товариства політв’язнів і репресованих.

З інформації, яку за короткий час пощастило розшукати про сам часопис та людей, причетних до його видання, у мене врешті склалося враження⁵, що від початку її існування й донині “Зона” не сприймалася ні в самому Товаристві репресованих, ні широким загалом як важлива, першорядна справа відновлення народної пам’яті. “Зону” було задумано і створено конкретними людьми (передусім Ю. Хорунжим) для єдиної мети – опублікувати і зберегти від безповоротного забуття спогади покоління, яке вже відходить із життя, почуваючи себе непотрібним, непочутим нинішнім українським суспільством.

³ Юрій Михайлович Хорунжий (1937 – 2007) відомий як прозаїк, передусім автор художньо-документальних і публіцистичних книжок. Син двічі репресованого в сталінські часи вчителя з Херсонщини Михайла Хорунжого (1902 – 1986) – новеліста й перекладача. Від початку виходу “Зони” й до останку свого життя Юрій Хорунжий виконував обов’язки головного редактора часопису (№№ 1-22) на громадських засадах [див.: 18; 20].

⁴ У двотомній “Літературознавчій енциклопедії” (авт.-уклад. Ю. Ковалів, К., 2007), де ретельно зафіксовано діяльність куди менш довговічних сучасних українських часописів, літоб’єднань, альманахів тощо, жодної згадки про “Зону” немає.

⁵ Воно підтверджується історією створення та діяльності ВУТПВІР, де часопис згадано лише двічі [див.: 5, 38, 81], та публікаціями пам’яті Ю. Хорунжого в ч. 23 “Зони”, де про унікальне видання так само згадується побіжно [див. спогади Мирослава Горбатюка, Євгена Колодійчука, Павли Рогової, Євгена Руднева, статтю Аліси Меншій, а також останнє інтерв’ю Ю. Хорунжого: 8]. Показове речення у спогаді колеги-письменника Є. Руднева (члена Національної спілки письменників України), у якому він, щойно перерахувавши оригінальні прозові твори Ю. Хорунжого, додає: “А окрім того, майже самотужки редагував цікавий, колоритний і несхожий на інші часописи журнал “Зона” [№ 23, с. 218]. Немов ідеться про якийсь екзотичне хобі...

Ці люди не звикли говорити про себе на повен голос і не сподіваються, що їх почують. Тому й жодних потуг розповсюджувати видання поза їхнім досить вузьким колом⁶. У медійній інформації про успішну 20-річну діяльність ВУТПВіР⁷ часопис теж згадується мимохідь [див.: 6]. На моє запитання, чи вважають спілчани волинської філії видання “Зони” одним із важливих завдань своєї діяльності, вісімдесятирічний Іван Адамович Солтан, який її очолює, твердо відповів “ні” й почав розповідати про акції, мітинги, демонстрації тощо, до яких причетне Товариство. Урешті-решт, коли мова зайшла про поважний вік більшості людей у волинській філії, сумно додав: “Вимираємо потроху”.

Не дивно, що відгуків про матеріали часопису “Зона” в періодиці (окрім давньої вже рецензії дрогобицького професора-літературознавця Євгена Пшеничного в альманасі “Біль” [14]), у віртуальному інтернетному просторі мені наразі не вдалося знайти (якщо не рахувати побіжні згадки, повідомлення про випуски, презентації тощо [див.: 12; 19; 20]), і я буду вдячна всім, хто візьме не себе клопіт повідомити мені про них, якщо знає більше за мене. *Мета* ж моєї розвідки – аналіз тих матеріалів “Зони”, з котрими мала змогу познайомитися докладніше.

Можна стверджувати, що часопис постав⁸ як продовження альманаху “Біль”, виданого чотирма випусками у Львові на світанку нової української незалежності [див.: 1 – 3] (наразі вони теж є бібліотечними раритетами). Принаймні в уже згаданій (одній із небагатьох опублікованих альманахом) рецензії, присвяченій саме появі перших чисел “Зони”, було сказано: “Визрівала нагальна потреба об’єднати матеріали нашої, не такої вже й далекої минувшини, під однією палітуркою, створити єдиний для усіх політкаторжан-українців журнал” [14, 270].

З альманахом-попередником “Зону” споріднює⁹ і зміст головних матеріалів (спогади-свідчення будь-коли репресованих радянською владою громадян України, вірші відомих та невідомих авторів-табірників, тюремно-табірний український фольклор, зокрема пісні), і спосіб подачі (матеріал структуровано відповідними рубриками, тексти подано в супроводі коротких редакційних довідок про авторів, де обов’язково вказані відомості про пережиті репресії), і

⁶ Один зі скромних працівників маленького редакційного колективу – Євген Кузьменко (р. н. 1936), котрий (за його словами, які підтверджуються історією ВУТПВіР [5, 38]) від перших випусків до смерті головного редактора Юрія Хорунжого у 2007 році виконував обов’язки секретаря, відгукнувся на мій телефонний дзвінок із Луцька, за що висловлюю йому щирю подяку. Він сказав, що примірники “Зони” розсилалися поштою або передавалися приватно (саме він виконував ці обов’язки) в обласні відділення ВУТПВіР та особисто авторам. По декілька примірників, як правило, розсилалися закордонним (із діаспори) замовникам часопису та в українські бібліотеки, але конкретніше про це він не пам’ятає, бо розсилку за кордон робив хтось інший. Із бібліотек п. Євген згадав лише київські.

⁷ Основними завданнями діяльності ВУТПВіР його засновники та нинішній провід бачили й бачать участь у масових акціях, політичних демонстраціях, мітингах, проведення конгресів, зібрань, налагодження міжнародних зв’язків тощо, а також підтримку членів товариства [див. “Статут Всеукраїнського товариства репресованих”, звіти представників обласних філій та загальний нарис історії товариства: 5, 18–259, 617–672].

⁸ В інтернетному каталозі самвидавних видань на теренах колишнього СРСР та нинішніх незалежних республік під № 654 значиться: “Зона: Видання всеукраїнського товариства репресованих / Ред. В. Голобородько, В. Гурдзан. – К., 1990. 1990 СПб АК, БМ” [15]. Наскільки це видання можна вважати попередником нинішньої “Зони”, пояснити наразі не можу. ВУТПВіР утворене у квітні 1989 року і до розпаду Радянського Союзу розгортало свою діяльність напівлегально [див.: 5, 11–18; 6]. Можливо, нитка, що їх пов’язує, – діяльність Василя Гурдзана, одного з активних діячів Товариства [див.: 5, 13, 14, 22, 23, 29, 38, 41, 44, 238]. Однак у матеріалах його біографії як відомого політв’язня, а в час незалежності громадського діяча й журналіста та заступника редактора “Зони” про першу, андеграундну “Зону” у співредакторстві з В. Голобородьком нічого не сказано [див.: 9; 11; 17].

⁹ Ще одне споріднене видання – редактована Олесем Ангелюком львівська газета СПВУ (Спілки політв’язнів України) “Нескорені” (виходила з 1991 р.) [див.: 4]. Однак цей зв’язок треба досліджувати окремо. В історії ВУТПВіР прізвище О. Ангелюка не згадано жодного разу [див.: 5].

навіть зовнішній вигляд (дешевий грубий папір, спрощений, аскетичний дизайн тощо). Зрештою, деякі прізвища авторів з альманаху “Біль” у “Зоні” з’являються знову (Пантелеймон Василевський, Володимир Косовський, Микола Василенко, Ярослав Гасюк, Оріся Матишук – у “Зоні” подана як Оріся Матешук, Дмитро Паламарчук та ін.), хоча матеріали не повторюються.

Від початку свого існування часопис містив численні рубрики з виразними та досить прозорими назвами. Наприклад, у змісті №№ 1 – 3 бачимо (у дещо різних варіантах послідовності) такі розділи-рубрики:

“Політичний спектр”;

“Герої твої, Україно” (варіанти назви в інших / пізніших числах – “Страстотерпці твої, Україно”, “Гордість твоя, Україно”, “Світочі твої, Україно”);

“Мемуари” (пор. з альманахом “Біль”: “Спогади”);

“Слово з-за ґрат” (пор. з альманахом “Біль”: “Сув’язь слів, дротів і ґрат” та “Пісні з-за ґрат”; у 22-му числі “Зони” майнула рубрика “Сув’язь душ”, у якій розміщено есей Ю. Хорунжого “Гете і Стус” (жанрове визначення моє. – Н. К.);

“Проза” (згодом, з 18-го числа 2004 р., замінена на “Повістують” / “Повісте”); очевидно, такою заміною редактор намагався означити відмінність між великими текстами-оповіданнями на документальній основі, котрі часопис публікував від початку, та іншою прозовою літературною продукцією – белетристикою / fiction, зразки якої в ньому опубліковано спорадично, зокрема в №№ 5-6 – яскраву повість Людмили Старицької-Черняхівської “Діамантовий перстень”. Про появу фрагмента з неї в № 1 Є. Пшеничний зауважив, що публікація не відповідає змістові часопису [див.: 14, 271]);

“Історичні зрізи” (варіанти в інших числах – “Хвилі історії”, “Таємниці історії”, “Історія-сьогодення”; в альманасі “Біль” був розділ “Із давно минулих літ”);

“Щира бесіда”;

“Пережите”;

“Табірний фольклор” (варіанти – “Майже табірний фольклор” у № 4; “Замість табірного фольклору” – № 5, 9; “Postтабірний фольклор” – № 14);

“Розкажімо нашим діткам” (лише в № 3; в інших числах ця рубрика відсутня; у 3-му числі вона містить текст віршованої казки “Кап і Крап” Вероніки Черняхівської – закатованої НКВС 1938 року доньки Л. Старицької-Черняхівської);

“Галерея “Зони” (в альманасі “Біль” був розділ-рубрика “Тюремні графіті”, однак дещо іншого змісту: окрім власне графіті – написів на тюремних стінах, меморіальних предметах, – він містив давні світлини, екслібриси, рисунки з листів в’язнів, перефотографовані фрагменти з документів тощо);

“Наші злигодні” (пізніші варіанти – “Теперішні злигодні” у № 13, “Наші злигодні і надії” у № 20);

“Вічна пам’ять”;

“Події”.

Час від часу з’являлися й інші, почасти конкретніші назви-рубрики відповідного матеріалу, не представлені в початкових числах:

“ВКП(б) – КП(б)У – КПСС – КПУ: злочин за злочиним” (№ 4, 5, 7-9 та ін.);

“Документи часів боротьби” (№ 4) або “Документи часів боротьби у неволі” (№ 8, 11-13) чи “Боротьба у неволі” (№ 18);

“Думи мої...” – добірки тюремно-табірної поезії – починаючи з 4-го майже в усіх наступних числах;

“Повернення із забуття” – майже в усіх числах;

“Таємниці відкриваються” / “Таємниці лишаються” (№ 15, 16, 18);

“Редакційна пошта” / “З редакційної пошти” (№ 7, 9, 12, 13, 15-20, 22);

“Дискусійні сторінки” (№ 8, 14, 21, 22);

“Особистість” (№ 21, 22);

“Книжки” / “Книжковий огляд” (№ 15, 16, 18, 22);

“Подяка” / “Подяки” (майже в усіх числах до № 15 у 2001 р.).

У деяких числах спорадично виокремлено матеріали рубрик “Людомор” (№ 5), “Пісня” (№ 11), “Сьогоднішня” (№ 12), “Кати” (№ 13), “Відлуння” (№ 14), “Утрати церкви” (№ 15), “Мово, наша зброє” (№ 16), “Мапа ГУЛАГу”, “Минувшина” та “Історія одного села” (№ 18), “Роковини” та “Архів” (№ 19). В останніх випусках часопису за 2008 рік зміст нерубрикований: 23-є число присвячене пам’яті головного редактора Юрія Хорунжого, котрий пішов із життя у грудні 2007 року (редаговане його сином Олексієм Хорунжим і складене переважно зі статей, виступів, уривків із творів покійного тощо)¹⁰, а 24-є число, на чолі з новим редактором Данилом Кулиняком, очевидно, демонструє початок нового курсу в редакційній діяльності. Однак про подальшу долю часопису та його безцінного архіву, зібраного Ю. Хорунжим, нічого втішного я не почула¹¹.

Щоправда, чимало змін у редакції й, відповідно, у журналі відбулися-відбулися починаючи ще з 2000-2001 року: поступово змінювався редакційний склад, водночас з’являлися нові адреси редакції та друкарні, нова дата реєстрації та величина накладу (№ 15 2001 р. зазначено 1000 примірників; у більшості чисел наклад не вказано), обсяг почав різко коливатися (22,5 / 16,5 / 23 / 9 / ... / 11 ум. друк. арк.) тощо. Докладнішу історію видання “Зони” для загальної історії української журналістики, думаю, ще колись зі знанням справи напишуть ті, хто добре з нею обізнаний, а моє завдання наразі інше, отже, повертаюся до змісту публікацій.

Незважаючи на промовисті заголовки рубрик, їхній зміст часом виявляється несподіваним, оскільки не всі матеріали тієї чи тієї рубрики відповідають її назві. Перший рецензент Є. Пшеничний завважив “певну хаотичність у підборі матеріалів у журналі. <...> Друге число “Зони” вже “рівніше” під цим оглядом” [14, 271]. Однак хаотичність збереглася й надалі: у різних рубриках містяться схожі / близькі за змістом матеріали. Приміром, вірші поетів-табірників подано під різними рубрикаціями: “Герої твої, Україно”, “Слово з-за ґрат”, “Думи мої...”, “Щира бесіда”, “Пережите” й навіть “Історичні зрізи” (у № 3 – вірші та уривок із поеми Павла Човнюка).

Короткі прозові нариси-спогади про репресії, тюрми й табори також зараховані до різних рубрик: окрім “Пережитого”, де вони становлять основну частину матеріалу, деякі публікуються у “Щирій бесіді”, “Поверненні із забуття”, “Хвилях історії”, у “Людоморі” (№ 5 – спогади Лідії Нечай та Леоніда Рябченка), у рубриці “Гордість твоя, Україно” (№ 7 – короткий спогад Григорія Кочура про Михайла Хорунжого) тощо. Більші прозові мемуарно-нарисові тексти та автобіографічні повісті, новели містяться під рубриками “Мемуари”, “Проза” / “Повістують”, “Хвилі історії”.

Вірші й мемуарно-документальна проза становлять головний масив матеріалу в кожному випуску, це й дає часопису право називатися “літературним” журналом, хоча, на превеликий жаль, мені не вдалося відшукати будь-якої згадки про ці матеріали в сучасній українській літературній критиці. Проте очевидно, що вони потребують ґрунтовного вивчення, котре буде справою

¹⁰ Презентація 23-го випуску “Зони” в Національному університеті “Києво-Могилянська академія” (за адресою вул. Г. Сковороди, 2) відбулася під егідою Видавничого дому “Києво-Могилянська академія” в червні 2008 року [див.: 12].

¹¹ І О. Хорунжий, і Є. Кузьменко по телефону сказали, що не знайомі з Д. Кулиняком, нічого певного не знають про продовження часопису та долю архіву. Він зберігався в редакційному приміщенні, яке нещодавно відібрали рейдери (про це були повідомлення у ЗМІ). Вдалося дозвонитися й до Д. Кулиняка, котрий у телефонній розмові заявив, що видання буде продовжуватися. Однак про архів сказав, що придатного для роботи приміщення редакція не має, отже, не має й місця для архіву.

нелегкою: це десятки імен маловідомих авторів, десятки текстів, за кожним із яких стоїть неповторне людське життя, а відомо про них іноді лише те, що сказано в самому тексті¹². Тексти, звичайно, різного ґатунку – об'єднує їх, з огляду на біографії авторів, “патос жертвовності, патос мучеництва, патос болю” (Микола Дубас) [2, 3]. Але їхнє значення для історії й літератури, на мое глибоке переконання, неперехідне – воно просто ще не досягнуто тою мірою, якою інша літературна спадщина визнана непересічною духовною скарбницею. Як писала табірна поетеса-росіянка Ніна Гаґен-Торн:

Не хуже, не лучше других –
Равноценна моя строка.
Потому что это не стих:
Иегоглиф и знак векам.
Потому что это не боль –
Сгусток истории в нас.
Как лучину, эпоха колет
Душу, чтоб ярче зажглась.
Не чадила б – огнём горела,
Красным пламенем осветив
Человечье чёрное дело
И скорбных мечтаний взрыв. (1937 – 1938) [13, 267].

“Без потаємної поезії в'язнів ГУЛАґу історія радянського періоду вихолощується і значною мірою позбавлена головного змісту – якщо головним в історії вважати людину, її життя, її долю”, – завважив упорядник антології поетів-гулагівців Семен Віленський [13, 5]¹³.

Не менш значною постає й табірна проза, уміщена у випусках “Зони”, – мемуари, нариси-спогади, новели-спогади, повісті з пережитого і просто “спогади-спалахи, епізоди, нехай часом недосконалі за формою, але щирі й безпосередні, з життя людей, які перенесли на собі “щедроті комуністичного раю”, – за визначенням Юрія Хорунжого, котрий презентував свій часопис на сторінках “Дивослова” [19, 57]. Цілком очевидно, що до широкого кола читачів усе це так і не дійшло. Загалом табірній / “посттабірній” субкультури притаманний “доґутенбергівський” спосіб, яким автори подібних текстів намагалися зберегти пам'ять про пережите для нащадків. У короткій редакційній довідці про вчителя із Сумщини Павла Стрішенця, чия “частина спогадів” під назвою “Десять років у неволі” опублікована в № 4 1993 року, читаємо: автор закінчив цей рукопис у 1967 році до 30-ліття свого арешту, відредагував його й передрукував у чотирьох примірниках на машинці та виготовив 4 книжки розміром зі шкільний класний журнал, запропонувавши їх своїм дітям, онукам та родичам. Діти були певні, що все пережите в кожному слові мемуарів – свята правда, і, розуміючи, що це найкращий пам'ятник батькові, зроблений ним самим, віддали твір для посмертної публікації в “Зоні”.

¹² Звернімо увагу на прохання редакції до авторів, яке знаходимо в кожному числі “Зони”: “За можливості рукописи просимо надсилати у першому машинописному примірнику або в електронному варіанті (нагадування про електронний варіант / комп'ютерний набір з'явилося лише в 2002 р. – Н. К.). Авторів просимо подавати стислі біографічні довідки про себе, якщо їх не містить текст”.

¹³ В антології представлено вірші 359 табірників сталінських часів, серед них і 14 українських поетів – нині знаних в Україні представників “розстріляного Відродження” – у російських перекладах. Із коротких біографічних довідок можна дійти висновку про українське походження або корені ще десятка (за моїми підрахунками) авторів. У цей підрахунок не входять поети-євреї, котрі, можливо, теж пов'язані з Україною – без спеціальних досліджень про такий зв'язок не можна сказати чогось конкретного. Ніхто з поетів “Зони” в антологію не ввійшов – навіть такі першорядні й відомі майстри поетичного слова, як Г. Кочур, Д. Паламарчук, І. Гнатюк тощо.

Матеріали більшості рубрик часопису (“Політичний спектр”, “Хвилі історії”, “Герої / страстотерпці твої...”, “ВКП(б) – КП(б)У – КПСС – КПУ...”, “Документи часів боротьби...”, “Повернення із забуття”, “Дискусійні сторінки” тощо) мають чітко виражений публіцистичний та актуальний зміст, як і годиться “громадському” часописові. Вони містять переважно документальні розвідки, публіцистичні статті (як суспільно-історичної, так і політично актуальної тематики) та добірки документів і спогадів із коментарем. Серед авторів – ветерани національно-визвольних змагань із різних поколінь, учені, дисиденти – публіцисти, науковці й філософи: Василь Кук, Євген Пронюк, Юрко Кочержинський (професор, доктор технічних наук, син репресованого), Євген Сверстюк, Микола Горбаль, Іван Губка (співголова ВУТПВіР), Василь Лісовий, Валерій Марченко, Михайлина Коцюбинська, Семен Глузман та ін.

Рубрика “Вічна пам’ять” містить некрологи, присвячені пам’яті членів ВУТПВіР, серед яких і ті, котрі виступали авторами часопису. Рубрики “Події”, “Дискусійні сторінки” складені з коротких повідомлень про діяльність товариства, хронікальних зведень, листів-звернень, документів, довідок, матеріалів редакційної пошти тощо.

Рубрика “Галерея “Зони” містить довідки / короткі статті / авторські розповіді про репресії щодо митців – художників і скульпторів – та про їхні твори, присвячені історичній чи патріотичній тематиці або подіям табірному минулому: у ч. 3 читаємо про київського художника Володимира Куткіна – “сталінського” політв’язня 1950-х рр., у ч. 7 – про виставку скульптур Анатолія Древецького, у ч. 8 – про серію “Химери комунізму” Володимира Ломаки, у ч. 9 – про творчу долю дисидента із шістдесятницького покоління Опанаса Заливахи та ін. Окрасу цієї рубрики (як і журналу в цілому) становлять світлини, котрі представляють доробок художників. Деякі інші публікації часопису також супроводжуються рідкісними світлинами, що мають непересічну документальну цінність, адже зберігаються в домашніх архівах і ніде, окрім “Зони”, не публікувалися. На жаль, більшість сторінок часопису не мають жодних ілюстративних матеріалів, образи їхніх авторів візуально не присутні в унікальних свідченнях-спогадах – ні як світлини з минулого, ні як сучасні фотопортрети.

По-своєму унікальний зміст рубрики “Табірний фольклор” / “Замість табірному фольклору”: наведені в ній усні / недокументальні свідчення, перекази, розповіді-легенди й навіть анекдоти з табірному життя самим фактом публікації переводяться в ранг документів, фактів неписаного минулого, котрі збережено народною пам’яттю.

Наскільки можна судити пересічному читачеві, коло авторів часопису формувалося завдяки матеріалам, доброхоті надісланим до редакції авторами чи їхніми спадкоємцями, або із зібраних зусиллями редакційного колективу (це враження підтвердила вже згадана телефонна розмова з п. Євгеном Кузьменком). Редколегія складалася із семи-восьми (у № 18 – дев’ять) постійних членів, од яких час од часу надходив матеріал, – у цьому й полягала їхня участь у роботі редколегії; список їхніх прізвищ, поданих за алфавітом на контритулі, іноді змінювався: Пантелеймон Василевський (числа 1 – 3), Степан Вискіль (від 4-го числа до 17-го у 2003 р.), Ярослав Гомза (від 7-го числа у 1994 р.), Василь Гурдзан (незмінно вказаний як “заступник головного редактора”, виконував ці обов’язки аж до своєї трагічної смерті у 2001 р. [див.: 11]), Володимир Косовський (до 15-го числа у 2001 р., де його прізвище обведене чорною рамкою), Левко Лук’яненко (№№ 1–19), Євген Пронюк (усі числа), Василь Стрільців (№№ 8–18), Юрій Хорунжий (від початку до 22-го числа – “головний редактор”), Євген Чередниченко (до 7-го числа). В останніх числах (від 2004 року) з’являються прізвища Леоніда Рябченка, Степана

Сапеляка та Петра Франка. Від 10-го числа до останнього “відповідальним секретарем” / “секретарем” редколегії названо Євгена Кузьменка¹⁴.

Більшість публікованих матеріалів належать членам ВУТПВіР та іншим представникам історичної боротьби за незалежність України, котрі, очевидно, – люди відомі у своєму колі й назавжди залишаться в історії визвольного руху, однак далеко не всі імена можна знайти в історичних дослідженнях, біографічних словниках тощо [див.: 7; 9; 10; 16]. Непідготовленому читачеві більшість прізвищ і погонів скажуть обмаль, тому дуже важливі редакційні довідки, які супроводжують частину матеріалів у всіх рубриках. Шкода, що надто часто таких довідок немає. Здається, публікатори не враховували, що їхні матеріали читатимуть люди, мало обізнані з історією національно-визвольних змагань (а чи багато в сучасній Україні таких, які з нею добре обізнані? та й названі історичні дослідження / довідники не такі вже доступні: наприклад, “Міжнародного біографічного словника дисидентів...” [9; 10] немає в Луцьку). Звичайно ж, найлегше сприймаються публікації добірок матеріалів, присвячених знаним постатям: лідерові шістдесятницького покоління Іванові Світличному (№ 4), професорові-історику Михайлові Марченку (№ 4), художниці Аллі Горській (№ 5), метрові українського перекладу Григорієві Кочуру (№ 7), поетові Василю Стусові (№ 8), репресованим і переслідуваним членам родин Драгоманових-Косачів (№ 8), Марченків (№ 16) та ін. Коли ж дійде справа до малознаних і просто невідомих?

Є. Пшеничний на завершення цитованої вище рецензії заявив, що часопис “Зона” потребує державної підтримки, а люди, котрі його видають і які в ньому публікуються, мають моральне право на “беззастережні пільги на вільне слово. Своїм страдницьким життям вони заслужили на це” [14, 272]. То був голос крикуна в пустелі... української (не)залежності. Ні на початку своєї історії, ні за нинішньої влади часопис і його автори не дочекалися жодних пільг чи преференцій: це видно хоча б із того, що поліграфічна якість видання покращилася мало, а спосіб розповсюдження не змінився. Щоправда, інакшим стало (з 4-го числа) скріплення матеріалів журналу у книжку, зауважене рецензентом як символ української новітньої історії: “Складається враження, що “Зона” друкувалась не в друкарні вільної, незалежної України, а в... зоні, підпільно, вручну. <...> Блоки журналів скріплені у двох місцях дротом (тема для дослідження “Дріт – в історії української культури”)” [15, 271]. Однак із числа в число (до 2000 р.) публіковані реєстри благодійних внесків не містять жодного випадку пожертвувань від сучасних політиків, політичних партій, магнатів-мільйонерів тощо. Натомість у кількох пізніших випусках з’являється повідомлення про підтримку від Фундації імені Івана Багряного. Часопис і надалі представляє та об’єднує людей, чиї долі позначено тюремно-табірним тавром, котре назавжди наклала на них радянська історія. Чи означає це, що ментально Україна й досі розділена на “велику” та “малу” зони? Може, нам тільки здається, що колючого дроту поруч із нашою більш-менш демократичною сучасністю не існує?

На завершення варто ще раз сказати про літературно-художню цінність видрукованих часописом матеріалів. Адже більшість із них – власне художня / документально-художньо-автобіографічна “продукція” (даруйте за “виробничий” термін). Її, як і подібні публікації в альманахах “Біль”, як і книжки віршів та спогадів, котрі вдалося видати небагатьом репресованим, ще треба вивчити: навіть бібліографії, котра би давала уявлення про цю спадщину, наразі не існує. Судячи з того, як сприймається “Зона”, її цінність усвідомлює нині дуже

¹⁴ У телефонній розмові п. Євген сказав, що виконував ці обов’язки ще раніше й до смерті головного редактора Юрія Хорунжого; до видання №№ 23-24 він не причетний.

невелика кількість наших співгромадян. Це показує, наприклад, обговорення діяльності журналу на засіданні клубу “Літописець” при Будинку письменників України 16 жовтня 2002 року, опубліковане в “Зоні” № 20 2006 року (С. 159-162): більшість тих, що виступили, – Юрій Хорунжий, Василь Лісовий, Микола Славинський, Гриць Гайовий, Євген Руднев, Адольф Кондрацький, Юрій Кузьменко, Ніна Марченко-Смужаниця, Степан Семенюк, Євген Кузьменко, Василь Шендеровський, Юрко Кочержинський – говорили переважно про історичну, морально-виховну, патріотичну вагу видання тощо.

Отже, незалежно від художнього рівня (читай: враження, яке справляють ці тексти на нинішнього читача), унікальна спадщина потребує ретельного й компетентного вивчення, до якого сучасна читацька спільнота й літературознавча наука, очевидно, не доросла. Маю на увазі вітчизняне літературознавство, бо на Заході ще в 1970-80-х рр. студії рукописів стали пріоритетною галуззю гуманітаристики й навіть спричинилися до заснування поважних державних і громадських інституцій (наприклад, у Франції) та дали початок новітньому методологічному напрямкові – так званій “генетичній критиці”. Вітчизняна ж наука просто не помічає цих текстів. Тобто, як мовиться, віз і нині там – адже так уже було з величезною більшістю наших літературних скарбів. Якби не самовідданість і жертвовність рідних, близьких та окремих ентузіастів, щу б залишилося після М. Зерова, М. Драй-Хмари, П. Филиповича, Г. Косинки, В. Свідзінського та ще десятків митців, якими пишається сучасна історія української літератури, про котрих десятками пишуться статті, дисертації тощо?

Упродовж свого існування часопис “Зона” став осередком накопичення рукописних архівів, які наразі, наскільки мені відомо (з телефонних та особистих розмов із людьми, зазначеними на початку цієї статті [див. зноску 1]) ніде зберігати і котрі мало кого цікавлять. Отож нинішня роль науковців – істориків, літературознавців, соціологів, культурологів та ін. – полягає передусім у тому, щоб забезпечити цій спадщині гідне й надійне збереження, аби вона мала шанс дочекатися майбутніх дослідників, які знатимуть їй справжню ціну. Що з ними буде через кілька років? Чи спохопляться Інститут літератури НАН України та інші академічні установи? Чи не доведеться прийдешнім ученим шукати торішнього снігу? Адже надії бодай щось знайти, як віднайдена (переважно за сприяння діаспори і, звичайно ж, за неабиякі кошти) чи збирається спадщина представників “розстріляного Відродження”, немає – *цей архів не постане знову ніяким дивом...*

ЛІТЕРАТУРА

1. *Біль*: альманах / Ред.-упоряд. М. Дубас. – Вип. 1. – Львів, 1990. – 168 с.
2. *Біль*: альманах / Ред.-упоряд. М. Дубас. – Вип. 2. – Львів, 1991. – 168 с.
3. *Біль*: альманах / Ред.-упоряд. М. Дубас. – Вип. 3-4 (об’єднаний). – Львів, 1993. – 280 с.
4. *Вічна пам’ять* [Олесью Ангелюку] [Електронний ресурс] // Нескорені. – Львів, 2009. – № 2 (186). Режим доступу: http://www.neskoreni.lviv.ua/2009_02/memory.htm (23.07.2009).
5. *Всеукраїнське товариство політичних в’язнів і репресованих: історія створення та діяльність* / Упоряд. Є. Пронюк. – К., 2007. – 680 с.: іл.
6. *Гриньків Д.* Товариство політв’язнів не знає розколу – 20-річний ювілей / Дмитро Гриньків. Коломия ВЕБ Портал [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://kolmyua.org/se/sites/pb/?nid=161418&page=1> (15.07.2009).
7. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. – К., 1995. – 224 с.
8. *Колодійчук Є.* Не тільки любов (останнє інтерв’ю [з Юрієм Хорунжим], Літ. Україна, № 47, 6.12.2007 р.) // *Зона*. – 2008. – № 23. – С. 212 – 217.
9. *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР*. – Т. 1. Україна. Ч. 1 / Укладачі Є. Захаров, В. Овсієнко. – Харків, 2006. – 516 с.
10. *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР*. – Т. 1. Україна. Ч. 2 / Укладачі Є. Захаров, В. Овсієнко. – Харків, 2006. – 504 (517 – 1020) с.

11. *Музей дисидентського руху*. Персоналії. Гурдзан Василь Васильович [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://archive.khpg.org.ua/en/index.php?id=1128024486> (15.07.2009).
12. *Новини книжного ринку*. Презентація громадського та літературного часопису Всеукраїнського товариства політ'язнів і репресованих "Зона" [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://uabooks.info/ua/news/market/?pid=3222> (15.07.2009).
13. *Поэзия узников ГУЛАГа: антология* / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. С. С. Виленский. – М., 2005. – 992 с. – (Россия. XX век. Документы).
14. *Пшеничний Є*. "Зони" 1992 року // Біль: альманах / Ред.-упоряд. М. Дубас. – Вип. 3-4 (об'єднаний). – Львів, 1993. – С. 271 – 272.
15. *Россия. XX век*. Самиздат и новая политическая пресса (по материалам коллекций Москвы и Санкт-Петербурга). Сводный каталог периодических изданий [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.shpl.ru/project/sam/sam_p9_601_700.htm 15.07.2009.
16. *Рушаченко А*. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998. – 720 с.
17. *Світлої пам'яті Василя Гурдзана (23.01.1926 – 19.06.2001)* / [останнє інтерв'ю Василя Гурдзана] записав 8 листопада 1998 року Василь Овсієнко // Зона. – 2002. – № 16. – С 343 – 353.
18. *Хорунжий Юрій Михайлович*: матеріал з Вікіпедії [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%...> (15.07.2009).
19. *Хорунжий Ю*. Слово, звільнене з-за ґрат (Громадсько-культурний часопис "Зона") // Дивослово. – 1994. – № 12. – С. 55 – 56.
20. Untitled. Автори [книг, які побачили світ у Видавництві імені Олени Теліги] [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.teliha.com.ua/work/authors.html> 15.07.2009.

М. Луцьк

Валентина Хархун

ТОТАЛІТАРНЕ-РАДЯНСЬКЕ-СОЦРЕАЛІСТИЧНЕ В ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИКАХ ГУМАНІТАРИСТИКИ

У статті вивчається процес формування дискурсу про тоталітарне-советське-соцреалістичне з початку холодної війни й до сьогодні. Хронологічний аспект дослідження сконцентровано на зміні радянсько/советологічного вектора на ревізійністсько/пострадянський. Історіографія дискурсу про тоталітарне-советське-соцреалістичне аналізується на аксіологічному, тематологічному та методологічному рівнях.

Ключові слова: дискурс про радянське, соцреалізм, советологія, ревізійнізм.

Valentyyna Kharkhun. The totalitarian-Soviet-socialist realism in the discourse practices of the Humanities

The article deals with the formation of discourse about the totalitarian-Soviet-socialist realism since the beginning of the Cold War until now. The chronological aspect of this research concentrates on the shift from the Soviet (Sovietological) vector to the revisionist (post-Soviet) one. The historiography of discourse about the totalitarian-Soviet-socialist realism is analysed on the axiological, thematic and methodological levels.

Key words: discourse of the Soviet, socialist realism, Soviet studies, revisionism.

Траєкторію розвитку європейської історії у ХХ столітті зумовив феномен тоталітаризму й викликані ним до життя політичні й соціокультурні практики. Тому на сьогодні моделювання пам'яті про минуле й координування нових ідентифікаційних кодів напряду пов'язане із проектом рецепції тоталітаризму та його оприявлення в нацистській і радянській культурах. Відносно нещодавній розвал радянської цивілізації сконцентрував фокус на цій події та дав старт процесові інтелектуальної реконструкції радянського минулого, активізувавши, окрім західної науки, пострадянських дослідників.

Осмилення основ радянської цивілізації зумовило інтерес до епохи сталінізму, котра сприймається за ідеологічну матрицю радянського як такого.